

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. В. Коваль (Київ)

«Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.)

Страхітливі умови нацистського «нового порядку», що душив усе живе на окупованій території, здавалося б, виключали будь-яку форму суспільного життя українського народу, тим більше культурного. І все ж в міру того, як фронт відкочувався на схід, у напівмертвих містах, передусім у великих центрах, почали з'являтися ознаки культурного по-жвавлення — ентузіасти із середовища інтелігентів робили спроби якось згуртуватися і налагодити культурне життя, передусім традиційні просвітнянські осередки. Дехто плекав надії на «культурну німецьку націю», яка, мовляв, з розумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів, і окупаційні власті створять належні умови для діяльності «Просвіти». Та сподівання на те, що німці опікуватимуться духовними, як і взагалі будь-якими інтересами українців, виявилися марними.

Нацистські окупаційні органи керувалися т. зв. генеральним планом «Ост» рейхсфюрера СС Гімmlера, в основі якого лежала расова теорія, людиноненависницькі заміри щодо слов'янства, зокрема українців, спрямовані на різке штучне зменшення їхньої чисельності і на зведення тієї частини, що залишалася, не тільки фізично, а й духовно до становища рабів.

Відображенням відверто екстремістської лінії щодо України була поява в 1942 р. ряду настанов та директив керівних окупаційних інстанцій нпжчестоящим про «поводження з українцями». У червні того року шефи поліції безпеки і СД у Бресті, Житомирі, Миколаєві, Дніпропетровську, Чернігові, Харкові та інших містах одержали директиву «для орієнтування рейхскомісаріату «Україна», складену начальником штабу вищого керівництва СС та поліції безпеки в Україні штандартенфюрером СС Мюллером—Брюнкгорстом.

Цією директивою, як і багатьма іншими подібними документами, прокладалася досить зрима межа відчуженості між німцями, що стали господарями в Україні, та людьми «нижчого» гатунку — українцями. У ній, зокрема, зазначалося: «Українці потребують керівництва. Своєю історією вони довели, що до самостійності вони просто нездатні. Добре керовані та скеровані, вони становлять послушливу робочу силу... Якщо українці погано працюють..., то їх не треба бити. Однак вони повинні відчувати тверду руку. Проти ледачих і впертих є засіб недоумлення. Німці не повинні приймати запрошень українців. Не тільки в розмові, а й у зовнішніх проявах буде доречною найбільша витримка»¹. Окремо в директиві підкреслювалося, що у німців є інші цілі і турботи, аніж опікуватися українською культурою та інтелігенцією.

Нацистська колоніальна політика в Україні, проводжувана «залізом і кров'ю», не залишала жодних надій на збереження національної культури. В одному з оглядів поліції безпеки і СД про політичне становище в Україні визнавалося: «Українці все більше переконуються в тому, що німецька адміністрація проводить культурну політику, спрямовану на знищення української культури»². Щоправда, на перших порах гітлерівці принаймні не заважали спробам місцевих інтелігентів хоч якоюсь мірою задовольнити духовні потреби населення.

Заборонені радянською владою осередки «Просвіти» стали виникати після відходу радянських військ. Ініціатива їх створення часто належала «похідним групам» ОУН. У повідомленні командуючого поліції безпеки і СД до берлінського керівництва від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначається: «Робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації з метою спрямування їх діяльності у націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню «Просвіта»³. На зв'язок між ОУН-Б і харківською «Просвітою» вказувало й харківське відділення поліції безпеки та СД⁴.

«Похідною групою» ОУН-М на чолі з поетом і вченим Олегом Ольжичем-Кандиб'ю, що прибула до Києва разом з німецькими військами, було відроджено київську «Просвіту». В налагодженні її роботи взяли участь постеса Олена Теліга, професори Євген Онацький, Ярослав Шумелда, Юрій Шевельов, літератори Тодось Осьмачка та Михайло Зеров. Очолив організацію М. Тобілевич.

На відміну від різного роду українських громадських організацій, що існували напівлегально або ж нелегально, осередки «Просвіти» діяли легально і найчастіше були центрами не тільки культурного, а й суспільно-політичного життя в тих населених пунктах, де вони знаходилися. У «Просвітах», в основу діяльності яких було покладено традиції дореволюційних просвітянських товариств, об'єднувалися українські націоналісти різних політичних напрямів, концепція яких, зрештою, зводилася до створення самостійної України.

В організаціях «Просвіти» активно працювали секції: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, юнацька, церковна, друку, агрономічна та ін. Подекуди «Просвіти» мали зв'язки з окупаційними пропагандистськими службами «пропаганд-штафель». Просвітянські гуртки виступали з аматорськими спектаклями, намагалися взяти під контроль роботу шкіл, влаштовували лекції, концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, розповсюджували брошури, листівки. З членів «Просвіт» — в основному людей інтелектуальних професій — створювався актив ентузіастів. На спеціальних курсах при «Просвітах» Києва, Харкова, Полтави з них готувалися кадри для провінційних відділень. Згідно зі статутом деяких «Просвіт» до їх складу могли бути записані тільки українці з 18 років, які мають двох поручителів — членів товариства⁵.

У «Просвітах» переважала місцева інтелігенція — вчителі, лікарі, агрономи, службовці управ, учні шкіл, а також національно свідомі робітники та селяни. Просвітянські осередки, як правило, не були численними, але подекуди вони ставали вогнищами культури на місцях. Так, в організації Сватівського району Ворошиловградської області налічувалося 80 членів. Вони проводили різні культурні заходи в клубі, де був рояль, інструменти для оркестру, радіо тощо. Так, самодіяльна драматична студія підготувала й поставила спектаклі «Про що тирса шестистіла», «Дай серцю волю», «Ой, не ходи, Грицю», «Сватання на Гончарівці» тощо⁶.

Найбільше відомостей збереглося про просвітянські організації Харкова та Харківщини, створені «Громадським комітетом» на чолі з діячем українського національного руху В. А. Доленком з метою консолідації сил місцевої громадськості. Головував у «Просвіті» харківський професор історії Дубровський, який незадовго до війни повернувся із заслання, де перебував тривалий час за «контрреволюційну, антирадянську діяльність»⁷. Він залучив до «Просвіти» професорів Солов'я, Попова, Порай-Пошица та інших місцевих інтелектуалів.

Харківська «Просвіта», яка разом зі створеним нею «Домом національної культури» налічувала близько 600 членів, мала ряд галузевих відділів: комітет українського купецтва, товариство науки і техніки, газету «Нова Україна», єпархіальне управління. На початку 1942 р. про-

світянський центр у Харкові надіслав у райцентри й села інструкторів з метою утворення там своїх осередків. Просвітянські клуби, хоріві капели, гуртки політосвіти діяли у Куп'янську, Дворічному, Охтирці, Богдохові, Валках, Вовчанську⁸.

Уперше Харківська «Просвіта» проявила себе як впливова громадсько-політична організація на свято Різдва 7-8 січня 1942 р. Для членів «Просвіти» та їхніх сімей було організовано урочисті збори, святкову ялинку, колядування та обід. Стіни прикрашали портрети Тараса Шевченка, Симона Петлюри, Івана Мазепи, Андрія Мельника, а також (очевидно, щоб засвідчити свою лояльність щодо німецьких властей) Адольфа Гітлера. Всі гості були в українських національних костюмах. З промовами виступили міський голова українського професор Крамаренко, редактор газети «Нова Україна» Сагайдачний, голова ради «Просвіти» професор Дубровський та ін.

Харківською «Просвітою» було також проведено панахиди і концерти в дні пам'яті Тараса Шевченка та Симона Петлюри. Остання панахида спричинилася до напруження у відносинах з окупаційними властями. Гітлерівці відкрито заявили, що особа Петлюри їм не імпонує, оскільки він «брав участь у вигнанні у 1918 р. кайзерівських військ з України»⁹.

Взагалі відносини з нацистами завдавали чималого головного болу провідникам харківської «Просвіти». Професор Дубровський намагався різними засобами забезпечити більш-менш сприятливе ставлення німців до «Просвіти». Тим часом окупаційна влада тільки й шукала приводу, щоб прикрити цей осередок української самостійності. Відносини налагоджувалися дуже непросто. На початку 1942 р. «Просвіта» вирішила організувати тематичну виставку «Україна під більшовицьким ярмом». Спочатку німці дали згоду. Та коли все вже було підготовлено, виставку заборонили, аби не популяризувати «Просвіту». Лише майже через півроку, після додаткового перегляду експонатів та чергових зволікань окупаційна влада дала дозвіл на її відкриття¹⁰.

Реалізуючи ідею утвердження національної свідомості на культурницькому ґрунті, харківська «Просвіта» проводила роботу у численних комісіях: шкільній, видавничій, науково-філософській, історичній, правничій, церковно-богословській, мистецтв та ін. Шкільна комісія на чолі з професором Поповим добирала освітянські кадри для роботи в школах та органах шкільного управління. Видавнича комісія мала у своєму розпорядженні видавництво «Українська книжка» й намагалася впливати з просвітянських позицій на газету «Нова Україна»¹¹.

Спочатку спроби видавничої комісії взяти під свій вплив цю газету не давали бажаних результатів. Її редактор Царинник — колишній співробітник редакції газети «Соціалістична Харківщина», який замінив Сагайдачного, — уникав контактів з «Просвітою». Зі свого боку В. Доленко різко критикував зміст і форму статей «Нової України», заявляючи, що «в газеті пишуть ті самі борзописці, котрі писали в радянських газетах, за змістом — та сама алілуйщина, ті самі звороти мови і схеми агітаційних статей»¹². На засіданні комісії Доленко порушив питання про «оздоровлення апарату редакції, необхідність узяти під контроль Царинника або змістити його». Наслідком цього демаршу було те, що редакція «Нової України» почала взаємодіяти з «Просвітою», і остання дістала можливість рекомендувати авторів для більш різнобічного висвітлення в газеті суспільного життя.

Правнича комісія «Просвіти» розробляла проекти постанов законодавчого характеру та норми судочинства. Втім, в умовах цілковитого безправ'я за нацистського «нового порядку» робота ця мала переважно абстрактний характер. Більш корисними були поради цієї комісії, особливо для селян, у земельних справах. Церковно-богословська комісія, якою керували клерикальні діячі В. Тотієнко та О. Васків-

ський, брала участь у роботі єпархіального управління Харкова, інформувала про церковне життя міста.

Багато корисного зробила комісія соціального забезпечення, якою керувала громадська діячка С. Сапіцька, дочка російського священника з Орловщини. До завдань цієї комісії входило виявляти сім'ї репресованих радянською владою і допомагати їм матеріально, особливо продуктами, влаштовувати на роботу. Працювала комісія в тісному контакті з районними відділами соціального забезпечення. У своїх спогадах колишній обер-бургомістр Харкова О. Семененко писав: «...Вчорашні люди третього гатунку, дружини й діти висланих і розстріляних «ворогів народу», вперше за довгий час знаходили в холодних залах «Просвіти» людське тепло, а головне — якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя»¹³.

Слід згадати й діяльність комісії мистецтв, яка організувала вокальний, театральний і хореографічний гуртки. Питаннями торгівлі і комерційних підприємств займалася відповідна комісія «Просвіти». До її складу входив, зокрема, голова товариства купців П. Гармаш. Між іншим, вказане товариство утримувало єдину в місті їдальню для вчених¹⁴.

Активно діяли при «Просвіті» організація української молоді, що створила агрономічні школи-курси, та організація жінок-українок, яка допомагала в проведенні різного роду свят, розшукувала сім'ї репресованих більшовиками, які потребували допомоги, і т. ін.

На першому етапі діяльності «Просвіти» активну роль у ній відігравали члени «похідної групи» ОУН Кравчук та Коник, які прибули до Харкова. Вони, зокрема, намагалися взяти під свою опіку молодіжну організацію «Просвіти», виступали з програмними настановами від імені Організації українських націоналістів, вербували прибічників. Коник і Кравчук різко критикували політичну діяльність Доленка та його групи, характеризуючи їх як людей «без державницьких перспектив і горизонтів, хуторянсько-просвітянського напрямку»¹⁵.

Арешт оунівців окупаційною владою, зокрема впливового у «Просвіті» подружжя Недужих, сприяв посиленню крила, очолюваного В. Доленком. Та лише на якийсь час, бо незабаром мішенню репресивних заходів гестапо став сам Доленко та його група, яких німці звинувачували у «самостійницьких устремліннях»¹⁶.

Намагаючись здійснювати функцію громадського представництва населення перед німецькими окупаційними властями, просвітянські провідники натрапляли на численні політичні перешкоди й завали, що їх чинили нацисти, які прагнули не допустити зростання самостійницької свідомості українців. Деякі просвітянські лідери, аби нейтралізувати дії спецслужб та пропагандистського апарату щодо «Просвіти», втягувалися в сумнівні політичні акції, що подекуди викликали осуд населення. Такою спробою «наведення мостів порозуміння» з німцями було вручення групі гітлерівських генералів вітальних адресів у розкішних папках з нагоди вдало проведеної операції по оточенню радянських військ у районі Харкова весною 1942 р. Ознакою деякого налагодження відносин з окупаційною владою було запрошення під кінець 1942 р. до Німеччини делегації просвітян на чолі з професором Дубровським¹⁷.

Але дедалі більше ставало очевидним, що діяльність традиційних для України культурно-освітніх товариств «Просвіти» не вписується у концепцію нацистської політики поневолення українського народу.

Складні відносини «Просвіти» з окупантами досить успішно використовувала радянська держбезпека, агентура якої прагнула руками одних ворогів радянської влади (нацистів) розправитися з іншими її ворогами (українськими націоналістами). Так, кадровий радянський розвідник К. Полуведько, який офіційно працював у міській управі Харкова, передавав німцям списки людей, відданих ідеї самостійної України, як таких, що становлять «небезпеку для третього рейху».

Пізніше радянській розвідці вдалося руками гестапо ліквідувати одного з фундаторів «Просвіти» — міського голову Харкова професора О. І. Крамаренка. Операцію було проведено таким чином. У травні 1942 р агент НКДБ А. Іванцова за завданням органів держбезпеки, перейшовши лінію фронту, з'явилася до Крамаренка, далекою родичкою якого вона була, передала листа від його сина Олега, який перебував у Москві, і запропонувала співробітничати з радянською розвідкою. Крамаренко категорично відмовився від цієї пропозиції. І тим підписав собі смертний вирок. З розпавою не забарився. Через чекістську агентуру про відвідання міського голови Харкова радянською розвідницею стало відомо гестапо. Гітлеровці звинуватили Крамаренка у тому, що він приховав від німецької влади свої «зв'язки» з більшовицьким підпіллям, заарештували і, не вдаючись у подробиці (професор з етичних, очевидно, міркувань не став доносити на свою родичку), ліквідували його.

У таких не просто неймовірно важких, а й парадоксальних умовах доводилося діяти харківській «Просвіті». Взагалі наявність у напівмертвому, окупованому нацистами Харкові великої й згуртованої організації ентузіастів, що опікувалася як духовними, так і побутовими запитам багатотисячного населення міста, важко переоцінити, навіть тепер, через піввіку після її існування.

У міру посилення репресій проти українських націоналістів «Просвіта» політизувалася, ставала опозиційною щодо німецьких окупантів. Нацистів дедалі більше непокоїла її занадто, як вони вважали, самостійницька, а отже, антинімецька діяльність. В одному з повідомлень поліції безпеки і СД відмічалось: «Як і в минулому, «Просвіта» намагається розширити свій вплив на громадське життя. При цьому дедалі більше визначається її прагнення усунути сторонній вплив, у тому числі німецький, і продовжувати роботу за створення «самостійної України»¹⁸.

У жовтні 1942 р. поліція безпеки і СД повідомляла про таємну діяльність забороненої організації «Провіта» в Дніпропетровську, де в ніч на 6 вересня 1942 р. було заарештовано 15 осіб за участь у таємних зборах та антинімецьку діяльність. У повідомленні зазначалося: «Все ясніше стає намагання «Просвіти» виключити всілякі інші впливи — у тому числі німецький, і всіма засобами боротися за ціль: «Утворення самостійної України»¹⁹. Агенти СД, які проникли у дніпропетровську «Просвіту», доповідали, що першою метою цієї організації, як підкреслив її керівник, є боротьба проти більшовизму та підтримка німецького вермахту, а після повалення радянського режиму — «боротьба проти німців, за виключення німецького впливу»²⁰. У досягненні самостійницьких ідеалів проявляли активність і «Просвіти» Києва, Запоріжжя, Полтави, інших міст.

Період німецької окупації є, безумовно, найтрагічнішим у багатовіковій історії української культури, і «Просвіта» поділила її долю. На перших порах гітлерівці сприйняли її з певною байдужістю. Пізніше почали вбачати в її інституціях та діячах лише джерело неприємного клопоту і відповідно до них ставилися. Нарешті, з кінця 1942 р., коли окупанти остаточно визначилися щодо самостійницьких претензій націоналістичних кіл, вони відкрито вдалися до репресивних заходів, у тому числі й відносно «Просвіти».

До того ж вони були надто політизовані, що викликало нескінченні тертя у відносинах з окупантами. Давалася визнаки й звуженість діяльності до задоволення інтересів лише етнічних українців, що не сприяло впливові «Просвіти» на широкі маси населення.

Нечисленні факти виникнення й діяльності протягом певного часу закладів української культури, окремі приклади творчості літераторів, митців і вчених не відтворюють повної картини тогочасного культурного й духовного життя у містах і селах України. Причавленим неймовір-

но жорстким гнітом окупаційного режиму, безпрецедентними злиднями людям часто було не до задоволення культурних запитів. Так що говорити можна лише про поодинокі «острівці», де жевріла культура і діяли її ентузіасти, а це були переважно «Просвіти».

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 12 с., спр. 410, арк. 43—45.

² Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 1221.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 174, арк. 12.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 17.

⁵ Там же, спр. 531, арк. 74—75.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 53.

⁸ Там же, оп. 7, спр. 198, арк. 27.

⁹ Там же, оп. 23, спр. 523, арк. 32.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, спр. 534, арк. 19.

¹² Там же, спр. 523, арк. 37.

¹³ Семененко Олександр. Харків, Харків...— Харків, 1992.— С. 229.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 548, арк. 68.

¹⁵ Там же, спр. 523, арк. 40.

¹⁶ Там же, арк. 15—17.

¹⁷ Там же, арк. 33.

¹⁸ Там же, спр. 534, арк. 18.

¹⁹ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 173, арк. 104.

²⁰ Там же.

М. М. Вегеш (Ужгород), В. Є. Задорожний (Ужгород)

Карпатська Україна в 1938—1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку

Багаторічна боротьба українців Закарпаття за надання автономії краю в складі Чехо-Словацької республіки успішно завершилася тільки наприкінці 30-х років. 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій — один із лідерів русофільства. Однак невдовзі з'ясувалося, що він є агентом угорської таємної служби і має псевдонім «Берталон»¹. Галицький часопис «Діло», який уважно слідкував за розгортанням подій на Закарпатті, повідомляв: «Конференція прем'єра Карпатської України з мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярщини, а решта Закарпаття мала б бути незалежною державою, але в митній унії з Мадярщиною...»².

Проте чеський уряд звинуватив Бродія в порушенні закону про охорону республіки і його було заарештовано. Аналогічна доля спіткала його однодумця Стефана Фенцика. 26 жовтня 1938 р. новий уряд Підкарпатської Русі очолив Августин Волошин. На думку чеських правлячих кіл, він «в своїй діяльності буде керуватися принципами нейтралітету та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах»³.

А. Волошину довелося діяти у надзвичайно складній міжнародній обстановці, коли загроза виникнення другої світової війни стала реальною. За таких обставин, намагаючись зберегти недоторканність краю, він вирішив орієнтуватися на нацистську Німеччину. Саме з цією метою новий голова уряду дозволив розповсюджувати в Підкарпатській Русі книгу Гітлера «Майн кампф», узаконив діяльність фашистської партії